

dugom slogu, ne smatra fonemom nego da bi se refleksje *jata* trebalo opisivati na morfonološkoj razini te bi oni bili morfonemi. U vezi s takvim mišljenjem treba se, barem u najkraćim crtama, osvrnuti na teoretsko pitanje fonema i morfonema. Danas je uglavnom jasno što je fonem, ali je nešto drugačije s pitanjem što je morfo(fo)nem. *Morfo(fo)nem*, koji se danas naziva i *sustavnim fonemom*, a Trubetzkoy ga je zvao *hiperfonemom*, apstraktna je jedinica koja je sastavljena od klase, razreda (više, a najmanje dvaju) fonema, odnosno koja obuhvaća sve foneme – članove neke alternacije. Trubetzkoy je kao jedan primjer uzeo alternaciju *g/k* u primjerima kao *tāk (Tag) – tāge (Tage)*, što je i za naš jezik dobar primjer jer u dijalektima postoji isti odnos, npr. *prak (prag) – praga*. U tim slučajevima *g/k* pripadaju jednom morfonemu, ali jasno je da su oba člana te apstraktne jedinice svaki za sebe poseban fonem.

Prema tome, morfonem se sastoji od fonema, koji su u specifičnom odnosu u morfemima pod utjecajem različitih fonoloških i gramatičkih čimbenika. Dakle, ne može postojati nešto, nekakav glas, koji bismo smatrali morfo(fo)nemom ako to nije i fonem, jer je i morfo(fo)nologija fonološka disciplina koja proučava fonološka sredstva u službi morfologije, odnosno fonemski sustav morfema i međusobne veze između strukture morfema i njihova funkcioniranja. Mogu postojati različiti glasovi kao realizacije fonema, onda su to varijante fonema (alofoni), slobodne ili uvjetovane, kombinatorne varijante. Ali varijanta fonema ne može biti u sastavu morfonema, jer to mogu biti samo fonemi. Ako smatramo da se dvoglas *ie* na mjestu dugoga *jata*, odnosno u

dugom slogu, može opisivati na morfonološkoj razini, to pretpostavlja da je taj dvoglas fonem, odnosno, budući da je fonem, može biti u sastavu morfo(fo)nema.

Osim toga, točno je da se “fonološkim zakonitostima nikako ne mogu objasniti alternacije refleksa *jata*” sa sinkronijskoga gledišta. Međutim, one, u dijakronijskom smislu, ovise o pravilima distribucije starohrvatskoga *jata* u fonološkoj strukturi svakoga idioma posebno pa tako i hrvatskoga književnog jezika, dok se u sinkroniji promatraju kao alternacija *ije/je/e/i/ø* u morfonologiji.

Što se tiče slijeda *je* na mjestu *jata*, nema nikakve sumnje, ni s najmanjom teoretskom primisli, da to nije slijed od dvaju fonema. Zna se da su *j* i *e* izvan toga slijeda fonemi, pa onda nema nikakve teoretske mogućnosti da to ne bi bili i u tome slijedu.*

Mijo Lončarić i Vesna Zečević

EPPUR SI MUOVE!

(Osvrt na Brozovićevo osvrt)

I stražujući već mnogo godina stanje refleksa dugoga staroga *jata* u hrvatskom spontanom standardu, a sustavnije i eksperimentalno od 1991. godine, te pomno pišući o tome, a ne “na brzinu”, kako me se to htjelo “opravdati” za ono što sam sve to zbrljao, objavljujući dakle ta istraživanja i zaključke do kojih sam došao, očekivao sam osvrt koji će uz brojna odobravanja izraziti i pokoje neslaganje, jer sadašnji su propisi ipak suprotni od onoga što ja

* Članak D. Brozovića o istoj temi izaći će u idućem broju. (Ur.)

govorim. Međutim, ostao sam osupnut Brozovićevim osvrtom, jer se nije suprotstavio razložnim pobijanjem već opovrgavanjem mene. Čitajući u prošleme broju *Jezika* taj osvrt, koji je ustrojen kao serija razornih udaraca, i sâm sam se isprva posramio teksta o kojem Brozović tako govori, a koji sam ja kao tekst već bio podosta zaboravio, što mi se i inače događa s mojim već objavljenim tekstovima (ne i s glavnim idejama). Prisiljen zbog toga da ponovno pročitam svoj tekst na koji se Brozovićeva kritika odnosi (*Što s hrvatskim standardnim refleksom dugoga staroga jata?*, *Govor*, XIII, 1.–2., Zagreb, 1996., str. 1.–23.), osvjedočio sam se da je to, dapače, vrlo dobar tekst. Ipak, kolebao sam se da li odgovoriti ili ne, znajući da je Brozović ponajbolji živući hrvatski erist, a eristi po definiciji uvijek moraju biti u pravu, pa će i ovo sada završiti s utuk na utuk, osvrt na osvrt, a sebe uvučena u to teško mogu i zamisliti. Ipak, dva su me razloga upravo prisilila da napišem ovaj odgovor. Prvi, obrana sebe, i drugi, još važniji, obrana same stvari. Naime, ono što ja tvrdim da jest, doista jest, a ono što Brozović tvrdi, koliko ja znam već četvrt stoljeća, nije tako. On tvrdi što tvrdi jer je njemu tako, a ja tvrdim što tvrdim jer je u općem zajedničkom hrvatskome tako. Ja sam izvorno čakavac ikavac i ne pada mi na pamet da bi taj moj idiom trebao postati svehrvatski standard. Jer, upravo suzdržanost u isticanju i suspregnutost u djelovanju svog organskoga idioma, što je Hrvatima usađeno u svijest čak možda i pretjerano, osim onima novoštokavskim ijekavcima koji su u tome pogrešno upućivani, psihološka je potka općeg hrvatskoga jezika.

Ipak, neka se zna: Brozović se i ja u mnogo čemu oko ovoga slažemo. Slaže-

mo se da je hrvatski standardni neutralni izgovor refleksa staroga dugoga jata jednosložan isto kao i kod kratkoga i produženoga. Slažemo se, dakako, da je slog od staroga dugoga i produženi od staroga kratkoga jata prozodijski dug, a da je od neproduženoga staroga kratkoga jata prozodijski kratak slog. Nadalje, čvrsto se slažemo da je loše što se, slijedeći upute V. S. Karadžića, prihvatilo pisanje *ije* za refleks dugoga staroga jata, premda nije lijepo što Brozović uporno prešućuje činjenicu da prije V. S. Karadžića Hrvati nikad nisu pismom razlikovali duge od kratkih refleksa jata. Slažemo se, a tko ne bi, da se refleks staroga kratkoga jata neproduljen i produljen sastoji od slijeda fonema /j/ i /e/. Slažemo se također da nisu isti refleksi staroga dugoga jata (npr. *dijéte*) i produženi refleks staroga kratkoga jata (npr. *djédo*) u tome što zbog versifikacijskih potreba refleks dugoga staroga jata može postati dvosložan, a refleks staroga kratkoga jata to ne može, i što asimilacijsko ponašanje s prethodnim suglasnicima nije isto od refleksa staroga dugoga jata kao ono od refleksa staroga kratkoga jata, s time da o tim razlikama ne mislimo na potpuno jednak način i ne izvodimo iste implikacije pa ću o tome poslije još nešto reći. Oštro se, međutim, ne slažemo oko glasničkoga i fonemskog sastava refleksa dugoga staroga jata. Ja tvrdim na temelju eksperimentalnih istraživanja govora upravo uzornih govornika, glumaca i televizijskih spikera, što Brozovićeva oštra kritička misao kad zađe na taj dio moga teksta po svom sudu pametno zaobiđe da ne bi otupjela, dakle, tvrdim da je u normalnom javnom govoru na zajedničkom hrvatskom jeziku slijed glasnika [j] i [e] na mjestu staroga dugoga jata, koji se opažajno i ponovljivo izgovaraju na jednak način kao što se izgovaraju u drugim

riječima, tj. da je izgovorno [je] u *cvj žt*, *brj žg*, *p Yvj zst* itd. kao što je i u *J ilo!*, *jěla*, *dbjz*, *djědo* itd. ili kao što je, ali s kratkim [e] u riječima *jnd zm*, *djzd* i sl. Odlučno smatram da je u svim tim riječima dvofonemski slijed /je/, jer nema jezičnih razlikovnih razloga da ne bude tako, pa bi i u dosljednom fonemskom pravopisu, kakvom težimo, trebalo i pisati uvijek *je* za /je/, a ne zbunjujuće i prema nekom nefonemskom razlogu sad *je*, sad *i je* ili nekako drukčije za fonemski isto. Dakle, normalno bi bilo pisanje kako *djeteta* tako i *djete*, kako *cvjetić*, tako i *cvjet*, kako *ljepši* tako i *ljep*, kako *Njemačka* tako i *Njemac*. Prednost sam takvoga pisanja utvrdio i laboratorijskim mjerenjem, i to razumljivo iznio u svom radu; Brozović se pravi kao da su mu te stranice bile slijepjene.

O dvjema razlikama, koje sam prije spomenuo, a to su potencija stilističkog inačenja i asimilacijska potencija, dodao bih nakon Brozovića onomu što sam u svojoj studiji o tome rekao još ponešto. Brozović voli u raspravama o jatu pozivati za svjedoka pjesništvo, uglavnom Cesarićevu *Poludjelu pticu*, u kojoj je na jednom mjestu dvosložni refleks jata. Ja pak mislim da lijepa književnost, a pogotovu pjesništvo niti može niti mora biti uzorom za standard, pa ni *Poludjela ptica*, koja osim dvosložnoga jata, ima još dva puta *ko* umjesto *tko*, *srvo* umjesto *shrvao* i *nać* umjesto *naći*. Ono međutim što doista odzvanja, to je podatak da hrvatski pjesnici upotrebljavaju dvosložni jat u stihovanju tek nakon što ih je V. S. Karadžić uputio da to čine. Za ovu sam prigodu pretražio sve stihove u Pavletićevoj *Zlatnoj knjizi hrvatskog pjesništva od početka do danas* i našao sam da do I. Mažuranića, a do njega knjiga ima oko 230 stranica kad se oduzme dvadesetak stranica suvre-

menih prepjeva hrvatskih latinista koje nisam analizirao, među 140 dugih jatova ima samo 1 (jedan) dvosložni refleks dugoga jata (tj. 0,07%), i to u pjesmi Mavra Vetranovića *Nadgrobnica Marinu Držiću*, u kojoj jedan osmerac glasi: *gdje zvijezde s neba sjaju*. A mnogi stihovi u toj zbirci upravo od dubrovačkih pjesnika u okruženju ljudi iz "Dubrovačkog primorja u najširem smislu", kako kaže Brozović, "koji su novoštokavski ijekavci". Upravo izaziva čuđenje i zahtijeva posebno tumačenje činjenica da hrvatska (i)jekavska književnost, pa i ona pučka, nije ijekavštinu uzdigla na razinu biranoga književnoga izraza nego baš jekavštinu. Ni B. Kašić, začetnik općeg hrvatskoga ("bosanskoga") jezika nije pismom razlikovao refleks dugog od kratkog jata. Tek "nagovoreni" hrvatski pjesnici imaju, doduše ne često, dvosložni jat. Tako u dvjema pjesmama I. Mažuranića, jednog od potpisnika Bečkog književnog dogovora, u *Javoru* i u odlomku iz *Smail-age Čengića* od 17 dugih jatova ima osam dvosložnih (47%). Tih dvosloga ima i u stihovima gdje se moglo naći i drugačije rješenje za ritam kao npr. u stihu *Bez golema mrijet jada!*, moglo je biti i *Bez golema mrjeti jada!*. Međutim, znamo koje je Mažuranić jezične uzore slijedio koji su ga navodili na upravo ovakva ritmička rješenja. Na jednom sam većem uzorku Nazorovih pjesama našao 21% dvosložnih refleksa jata. A za Nazora se zna, što on nije krio, da je jezik učio od Karadžića, Daničića, Broza, Maretića i od Ivšića. On sam je kao ikavac Bračanin smjerno priznavao svoju jezičnu "krivicu" te je molio *Parce mihi, Domine, quia Dalmata sum*. Postoji opći dojam da je u hrvatskih postvukovskih pjesnika gustoća dvosložnih jatova to veća što im je organski govor dalji od (i)jekavskoga, ali bi to tre-

balo posebnom analizom utvrditi. No, i bez toga je jasno da dvosložni jat u hrvatskom pjesništvu nije dokaz unutarnje posebnosti tog jata, koja bi mogla motivirati normu, nego je upravo obrnuto od toga, dvosložnost je tu rezultat takve norme. Ipak, treba li pjesnicima i dalje u stihovanju takva *licentia poetica*, mogu je uporabljati i jasno pisati tako da dvoslog pišu *ije*, a jednoslog *je*, kao što i riječi poput *kad* i *kada*, *nać* i *naći*, *njem* i *njemu* i sl. pišu tako kako žele da se izgovaraju. To što su naši stari književnici i filozofi znali da iz književnoga jezika treba ukloniti osobine neobrađene organske dijalektalnosti, među koje su uz razne pomaknute izgovore samoglasnika kao što su otvorenost, zatvorenost, reduciranost, stražnjost i dvoglasnost te dvoglasnost ili dvosložnost refleksa jata, imponira i danas jer iskazuje razumijevanje prave dubinske razlike između općeg književnog jezika i organskog idioma, koju je razliku Karadžićevo jezikoslovno učenje potiralo. Moram priznati da je u tom smislu na nižoj razini i Brozovićeva dijalektološka argumentacija, kojom pobija sve moje teze (ja doduše imam samo jednu: da je refleks dugog jata dvofonem /je/, osim u onih poznatih iznimaka kada je /e/, /i/ i /ije/). Činjenicom da je u nekim dijalektima *đeteta*, ali ne i *đete*, on dokazuje da su ta dva jata različita i u standardnom jeziku. Zar doista Brozović misli da hrvatski govornik progovarajući na standardu mora imati na umu, sve ako mu je i poznato, to dijalektalno *djete* – *đeteta*?! Opći jezik upravo se temelji na odbacivanju lokalnih osobina, među koje treba ravnopravno smatrati da su, *horribile dictu*, i novoštokavske lokalne osobine.

Brozović drži da je na mjestu dugoga staroga jata u suvremenom hrvatskom

standardu, tj. u onomu idiomu koji bi trebao biti zajednički svim Hrvatima, zaseban fonem – dvoglasni vokal /iw/, a ne dvofonemska skupina /je/ kakva je u refleksu od staroga kratkoga jata. Za taj bi, smatra on, trebalo iznaći i posebno pravopisno rješenje i čini mu se da bi bilo “najjednostavnije i najeuropskije da to bude dvoslov *ie*” (D. Brozović: *Refleks starohrvatskoga dugog jata*, *Jezik*, 46., str. 3., 6. red odozdo). Za to sam *ie* rješenje laboratorijskim mjerenjem utvrdio da je daleko najslabije od tri ponuđena: *ije*, *je* i *ie*. Te je podatke Brozović znao nekoliko mjeseci prije objavljivanja svog članka, jer je bio tada nazočan na mojem javnom izlaganju tih podataka; o tome je morao moći čitati na gotovo tri stranice studije koju je temeljito čerupao, ali mu je i opet baš to promaklo. Brozović osjeća, kao čovjek iz kraja gdje se vjerojatno tako osjeća, da nema identičnosti (napisat ću rogatim *é* da nas pismo ne žavede) između prvog sloga u riječima *věštac* i *věće* (primjer je Brozovićeve u *Jeziku* 46., str. 2., 5. red odozdo) i u skladu s time čvrsto osjeća opoziciju između fonemskih postava (i opet neću različito označiti /p/ i /lj/ da nam ne bude dodatnim znakom) *lětu* (G. mn. od *lěto*) i *lětu* (prezent). Brozović tako osjeća i misli da je za Hrvate o tome već presuđeno (valjda onomadne u Beču) te da oni imaju sada samo izbor između da to za daleko veliku većinu njih nepotrebno razlikovanje nauče ili da budu jezično neuki. Takav se jezični izbor ne nalazi kao jedini u jezičnoj stvarnosti u kojoj su Hrvati, ni onoj davnoj ni ovoj današnjoj. Razložni svehrvatski standard, koji teži biranom, njegovanom i reprezentativnom jeziku (parafraziram završni odlomak Brozovićeveg osvrtu), a koji svi Hrvati diljem svijeta i vremena za sebe izgrađuju da bi im bio zajednički jezik

(koine) i za sporazumijevanje i za prepoznavanje, što je bitna osobina standarda koju treba izriječkom navoditi, taj zajednički jezik ne može čvrsto stajati na iznimnim, rubnim i izvanjskim osobinama. Hrvati kakvi već jesu, a to znači koji u većini "nisu izvorni jekavci, a još manje ijekavci, nego su kao štokavci i većinom ikavci, a u manjoj mjeri (i)jekavci i ekavci s različitim osobinama kad su kajkavci i čakavci" (citiram Babića iz *Glasovi je/e iza pokrivenoga r*, *Jezik*, 46., str. 5 neka se Brozović koji se voli uhvatiti za sporedno, uhvati za takva što Babiću), ti Hrvati nemaju u svojoj fonološkoj rešetci takav otvor kroz koji bi se mogao provući onaj Brozovićev /tje/ fonem. Brozović ima i za to rješenje: neka ga izgrade, pa stoji što stoji; ne plaća on. Hrvati će mu, oni koji su u većini: pokušavamo to već sto i pedeset godina bez uspjeha, a sada kad nema više srpskohrvatskoga razloga, nemamo više ni potrebe za tim. Eto, u tome je stvar. Sve je drugo nepotrebno rasprodavanje pameti, racionalizacija iracionalnih motiva i nostalgija koje nam nisu zajedničke. Sve drugo su eristički trikovi, prešućivanja i izvrtanja, a nadasve *argumentum ad personam* po shemi: Škarić ne zna, pa je i ono što on tvrdi bezvrijedno. Bravo! Međutim to ne prolazi – cvijeće je ipak cvijeće, Zemlja se vrti – Eppur si muove!

Bilo bi dobro da onaj koji se želi po-

tanje obavijestiti o toj problematici, posegne za tim mojim radom. Na kraju napominjem, bude li trebalo, spreman sam svaku Brozovićevu zamjerku pobiti osim četiri moja doista lapsusa, koja je on uočio i varirajući načine eksploatirao. Radi se o pogrešci, valjda u prijepisu. "suglasnički diftong" (str. 3. u *Govoru*), što je inače i Brozoviću vidljivo lapsus, jer se i dalje na nekoliko mjesta govori o samoglasničkome diftongu. Drugi je lapsus označavanje *tij žlo* umjesto *t'žlo*, što inače jest lapsus, ali sasvim nevažan za smisao rečenice koja govori o tromosti jata (str. 3. u *Govoru*). Treća je pogreška, i opet previd u prijepisu, napisano *Nijemaca* (str. 4. u *Govoru*) umjesto *Nijemica*, što se inače razumije da je tako, jer je to primjer u nizu istovjetnih primjera i što se taj primjer nalazi na još nekoliko mjesta u studiji. Četvrta mi je pogreška što sam, prepričavajući Maretićevu argumentaciju za tvrdnju da su sve do novijeg doba oba refleksa starog jata imala jednak glasnički sastav, ispustio riječ "nije", pa je taj dio mog teksta (str. 4. u *Govoru*) umjesto "budući da epentetsko l nije nova pojava" glasio "budući da je epentetsko l novija pojava", što je netočno, ali nadasve besmisleno jer očito proturječi mojem kontekstu. Ipak, zahvaljujem se Brozoviću na upozorenju.

Ivo Škarić